

R E C E N Z J E

Aleksandra Jasińska-Kania

profesor emerytowana
Uniwersytet Warszawski
Wydział Socjologii¹

OD SPOŁECZEŃSTWA KU CZŁOWIECZEŃSTWU

Recenzja książki Carlo Bordoniego *Post-Society: Social Life After the Pandemic* (Cambridge, UK – Hoboken, N.J., USA: Polity Press, 2022)

Diagnoza społeczeństwa znajdującego się w stanie kryzysu, nie tylko według rozeznania nauk społecznych, ale i w powszechnej opinii publicznej, jest coraz pilniejszą potrzebą. Ambitnego zadania postawienia takiej diagnozy podjął się w swej najnowszej książce Carlo Bordonio, pisarz i socjolog z Uniwersytetu we Florencji. Razem z Zygmuntem Baumanem był on współautorem książki *State of Crisis* (2014), zawierającej analizy długotrwałego stanu kryzysu, w jakim znalazła się nowoczesność, państwo narodowe i demokracja. Baumanowskie pojęcia ('płynna nowoczesność', 'interregnum', 'rozwód między władzą a polityką' i inne) rozwijane w tamtej publikacji, podobnie jak pytania o to, 'jak długo to może trwać?' i 'co będzie potem?' stanowią punkt wyjścia do nowej pracy Bordoniego.

Związłą charakterystykę 'postsocjoeczeństwa', następującego 'po płynnej nowoczesności', przedstawia autor w krótkim Wprowadzeniu. „Postsocjoeczeństwo jest kondycją ludzką, w której zwycięża mnogość, zmieniają się formy relacji społecznych i różnice między prywatnym a publicznym” – pisze Bordonio (2022: 3). Stawia tezę, że pandemia COVID-19 przyspieszyła rozpad nowoczesności i prowadzi do zakończenia okresu jej płynności. Ustaliły się bowiem pewne relacje i elementy struktur powstałe w czasie płynnej nowoczesności, zrodzone przez rozwój technologii, takie jak np. zmiana zależności między odległością przestrzenną a rodzajem więzi społecznych, czy brak zaufania do instytucji politycznych i rozczarowanie demokracją; nabrały one cech trwałości. Pojawiły się przy tym nowe zjawiska, np. dobrowolne poddawanie się kontroli, niewidzialnemu nadzorowi i inwigilacji w celu ochrony zdrowia i bezpieczeństwa; uwalnianie emocjonalności spod kontroli i represji ze strony racjonalności w życiu publicznym; humanizacja zamiast socjalizacji. Ten nowy kierunek zmian ma wskazywać zwrot: „więcej ludzkiego, mniej socjalnego” [*more humanity, less sociality*] (ibidem: 6).

Droga, prowadząca do sformułowania koncepcji postsocjoeczeństwa i odkrycia jego form, przedstawiona jest w pierwszym rozdziale książki. Za przewodnika po tej

¹ E-mail: aleksandra.kania.1@gmail.com

drodze Bordoni wybiera wybitnego socjologa francuskiego Alaina Touraine'a. *Krytyka nowoczesności*, opublikowana przez Touraine'a w 1995 roku, rozpatrywała przemiany siedemnastowiecznego hobbessowskiego *Lewiatana*, pozbawiającego jednostki ludzkie autonomii i wolności w zamian za gwarantowane im bezpieczeństwo. Analiza kryzysów ukazywała postępujący rozkład form organizacji społecznych stworzonych przez nowoczesność oraz zanik współzależności kategorii ekonomicznych i społecznych. W następnej pracy Touraine (2007) zaproponował *Nowy paradygmat rozumienia dzisiejszego świata*, w którym podmiotowość jednostki stanowi podstawową siłę twórczą. Warto przypomnieć, że ten paradygmat był zainspirowany i rozwinął się z badań ruchu „Solidarności” prowadzonych w latach 1980 i 1981 przez Touraine'a ze współpracownikami (1989/2010) oraz wielu innych ‘nowych ruchów społecznych’ na świecie, które realizował i analizował zgodnie z opracowaną przez niego metodą „interwencji socjologicznej”. Aczkolwiek w drugiej dekadzie XXI wieku Touraine (2013) postawił apokaliptyczną, zdawałoby się, diagnozę „końca społeczeństwa”. Nie oznacza ona jednak zapowiedzi końca świata lub „końca historii”, lecz zmianę sposobu i warunków tworzenia świata i historii przez podmioty ludzkie, autonomiczne jednostki świadome uniwersalności praw przysługujących każdemu człowiekowi i uwalniające się od dominacji i determinacji swych działań przez systemowe instytucje i struktury organizacyjne. Trudno się oprzeć wrażeniu, że słyszy się w tym echo marksowskiego „skoku z królestwa konieczności do królestwa wolności”. Bordoni (2022: 16) stwierdza, że touraineowska diagnoza, „choć zaczyna się od symptomów teraźniejszości, nie próbuje ukrywać nuty utopii, naznaczonej cienką warstwą anarchizmu, kryjącej się w jego myśleniu o bezmiarach wolności”. Nie jest on zaskoczony tym, że w późniejszej książce Touraine (2018) zwraca ku „obronie nowoczesności”. Bordoni poddaje jednakże krytyce pomijanie obecnie przez Touraine'a problematyki przemian pracy oraz ekonomicznych podstaw nierówności i konfliktów, sprowadzanych do podziałów odwołujących się do odmiennych wartości.

W dalszej drodze poszukiwań czasu utworzenia się postspołeczeństwa przewodnikiem zostaje Zygmunt Bauman (2011), ze wskazówkami zawartymi w jego analizie *Interregnum* (Bordoni 2016). Termin zapożyczony od Antonia Gramsciego, pierwotnie oznaczający okres między śmiercią króla a objęciem tronu przez jego następcę, posłużył badaniu sytuacji, w których stary porządek społeczny wymyka się z dotychczasowych ram prawnych a ramy nowego porządku nie są jeszcze wprowadzane w życie. Bordoni wysuwa tezę, że pandemia COVID-19 w 2020 roku stanowiła koniec okresu interregnum między rozpadem nowoczesności, nazwanym przez Baumana (2006) *płynną nowoczesnością*, a intronizacją postspołeczeństwa.

Pandemia uruchamia przyspieszone wprowadzanie nowych praw, które ustalają stany wyjątkowe i narzucają ograniczenia wolności jednostek. Utrwalają się nowe formy działania i interakcji międzyludzkich, których wspólnym wyznacznikiem jest izolacja przestrzenna. Chociaż niektóre z nich, np. zdalna praca czy nauka online, rozwijały się już wcześniej, lecz były fakultatywne, a w czasie Covidu stają się

przymusowe. Dystans przestrzenny powoduje też zmiany w zakupach i konsumpcji. Ludzie, którzy znaleźli się nagle w nieoczekiwanych warunkach, zmuszeni są do zapośredniczonych technologią interakcji i działań, jakich muszą się nauczyć. Dostępność technologii i umiejętność posługiwania się nią stwarza nowe podziały społeczne. Wartości życia i zdrowia ludzkiego, umykające dotąd uwadze jako oczywiste, w sytuacji zagrożenia uzyskują w powszechnej świadomości priorytet w hierarchii wartości. Przewartościowaniu podlega nauka, która z jednej strony oceniana jest jako światło nadziei na odkrycie leków zapobiegających szerzeniu się zarazy lub innych katastrof naturalnych, a z drugiej – podejrzewana i potępiana jako źródło wszelkich zagrożeń, np. przez ruchy antyszczepionkowców.

Zmiany relacji między odległościami przestrzennymi i dystansami społecznymi Bordonni omawia szczegółowo w drugim rozdziale książki. Rozpatruje społeczne i psychologiczne konsekwencje konieczności pozostawania w domu i ograniczenia możliwości podróży, wpływu unikania dotyku na przemiany obyczajów, codziennych rytuałów i gestów. Pojęcie immunizacji, zdaniem autora, nabiera wieloznaczności, obejmującej zarówno uzyskiwanie odporności przeciw chorobie, jak i uwolnienie od odpowiedzialności (immunitet) za postępowanie wobec innych; immunizacja staje się przywilejem. Zdalny tryb współdziałania i współżycia przekształca sposoby rozpoznawania innych, nadając im anonimowość. W rezultacie następują przemiany etyki: naczelnym imperatywem staje się ochrona gatunków, a podstawową motywacją – przetrwanie; utrwalają się pragmatyczne i bezlitosne sposoby działania. Potrzeba wspólnoty nie jest jednak zaspakajana adekwatnie przez wspólnoty wirtualne, co powoduje powrót do spontanicznej, ostentacyjnej emocjonalności w interakcjach.

Prymat emocji jest przedmiotem rozważań autora w trzecim rozdziale. Przedstawia ewolucje, jakim podlegały emocje, formy ich ekspresji, ich funkcje w życiu społecznym i wiedzę o nich, od czasów przednowoczesnych, poprzez wiek Oświecenia i nowoczesność klasyczną, do czasu jej 'płynności' i pandemicznego końca. Charakterystyczne dla klasycznej nowoczesności przeciwstawianie emocji i rozumu, represjonowanie lub przynajmniej kontrolowanie emocji w celu zwalczania nieracjonalnych reakcji i uprzedzeń, zwłaszcza w życiu publicznym, zaczęło ustępować rozpoznawaniu wagi emocji nie tylko w prywatnym życiu jednostek ludzkich, ale i w kształtowaniu interakcji, struktur społecznych, symboli kulturowych oraz formowaniu racjonalności decyzji instytucji publicznych, kiedy nowoczesność zaczęła przybierać nową płynną postać w ostatnich dekadach XX wieku. Pojawienie się w tym czasie socjologii emocji jako odrębnej subdyscypliny było – zdaniem Bordoniego – częścią składową tych zmian. W rozpatrywaniu przez autora przemian relacji między emocjami a rozumem zabrakło, niestety, analizy zjawiska 'postprawdy' lub 'fake news' – fałszywych wiadomości, upowszechnianych w przekazach publicznych oraz mediach społecznościowych i przyjmowanych w połączeniu z emocjami uznawanymi za szczere i autentyczne, podczas gdy wiedza traktowana jest jako relatywna, niepewna i zawodna.

Pandemia nasiliła potrzebę wyrażania emocji w obliczu wspólnego zagrożenia. Jeśli nowoczesność redukowała poczucie społecznych obaw do lęków indywidualnych, pandemia przywróciła i wzmożyła lęki społeczne oraz ich przekształcanie w negatywne emocje agresji i nienawiści. Wytwarzają one łączność opartą na określaniu wspólnego wroga i ekspresji nienawiści do niego, ułatwianej i podsycanej przez media. Wśród emocji charakteryzujących postspołeczeństwo Bordoni wyróżnia narcyzm jednostek, które zachwycają się swym odbiciem w mediach i społecznościach wirtualnych, poszukując w nich kompensacji za niezrozumienie, niedocenywanie lub poniżanie i prześladowanie, przypisywane osobom lub grupom realnym.

W czwartym rozdziale autor przedstawia dobrowolne posłuszeństwo, uległość, podporządkowanie się nadzorowi jako swoistą cechę postspołeczeństwa. Rozwija się ona z potrzeby ekspozycji, przyciągania uwagi, bycia widzialnym i rozpoznawalnym. Izolacja narzucona przez COVID-19, zakazy wychodzenia z domu, zamykanie instytucji i przestrzeni publicznych, drastycznie ograniczały widzialność w realnym świecie. Dzięki internetowi, telefonom komórkowym, mediom publicznym i społecznościowym upowszechniła się widzialność wirtualna, technologicznie zapośredniczona, która złączyła się z „płynną inwigilacją” (Bauman, Lyon 2013). Pandemia, wzmagając poczucie zagrożenia, spowodowała dobrowolne poddawanie się inwigilacji, nadzorowi i kontroli w zamian za opiekę zdrowotną i szansę przeżycia. Bordoni przywołuje pracę o „inwigilacyjnym kapitalizmie” Shoshany Zuboff (2019), która ukazywała wysysk użytkowników sieci komunikacyjnych oraz czerpanie zysków przez właścicieli narzędzi komunikacji. Nasuwa się tu zastrzeżenie, że poddawanie się inwigilacji przez samo korzystanie z narzędzi komunikacji często jest nieświadome, a zatem trudno uznawać je za dobrowolne. Twierdzenie Bordoniego, że postspołeczeństwo ukształtowane w czasie pandemii charakteryzuje się dobrowolnym posłuszeństwem, budzi dodatkową wątpliwość, gdy przypomnimy pojawiające się w tym okresie ruchy protestu i bunt, np. atak na Kapitol w USA, demonstracje we Francji, protest kobiet w Polsce, a ostatnio wystąpienia przeciw polityce ‘zero COVID’ w Chinach.

Obraz świata ograniczony ramkami ekranów i monitorów, wizja stosunków międzyludzkich elektronicznie zapośredniczonych, pozbawionych bezpośredniego żywego kontaktu, dotyku i uścisku, wydaje się na tyle pesymistyczny, że skłania autora do postawienia pytania, jakie może on budzić nadzieje.

Piąty, ostatni rozdział książki ma tytuł *Co pozostało z przyszłości?* Rozpoczyna go stwierdzenie: „Przyszłość jest nieprzewidywalna” (s. 135). Mimo że jest konstruowana przez ludzi, dokonywane przez nich wybory działań podlegają wpływowi niespodziewanych wydarzeń, na które nie wiemy, jak reagować. Jednakże gdy najbardziej nieprawdopodobne zdarzenia pojawiają się, niosąc wielkie zagrożenia, ludzkość mobilizuje się do walki z nimi, by ocalić swoją przyszłość i odzyskać kontrolę nad własnym losem. Przypadek pandemii wzywał do pogotowia, w którym uwaga koncentruje się na terażniejszości, lecz spojrzenie kieruje się ku przyszłości. Wzmógłony przez pandemię lęk przed wyginięciem ludzkości sprawił, że w wizjach przyszłości dominujące stały się

dystopie – utopie negatywne przedstawiające wymieranie ludzkości i wszelkiego życia na Ziemi, a w kulturze popularnej obrazu postapokalipsy. Chociaż i w nich zawsze pojawiają się jakieś światła nadziei. Nowe nadzieje w postspołeczeństwie wiązane są z rozwojem technologii. Ciągłe ulepszane wielofunkcyjne przyrządy mają umożliwić zaspokajanie wszelakich potrzeb: dostarczać przyjemności, rozrywki, wiedzy, kontaktów, uwolnić od samotności, rozpoznać chorobę, zniszczyć wroga, wygrywać wojny. W przyszłości pozostaną nieuchronne interakcje z nowymi technologiami. Bordoni rozważa też wpływ rozwoju technologii na nową etykę pracy, w której ‘software’ dominuje nad ‘hardware’, zespołowy wynalazca podporządkowuje sobie operatora, wykonawcę. Przyjmuje przy tym tezę Baumana o ideologicznych funkcjach etyki pracy – uzasadnianiu podziałów społecznych, dominacji i podporządkowania.

Zaskakującym wydaje się tytuł końcowego fragmentu książki: *Konkluzja: O nieefektywności socjologa* [*Conclusion: On the ineffectiveness of the sociologist*] (s. 162–169). Zdaniem autora, nieefektywność socjologa występuje wtedy, gdy stosowane przez niego pojęcia i metody badawcze tracą przydatność do wyjaśniania zmian rzeczywistości i ograniczają się do wyjaśnień nie wykraczających ponad poziom potocznego myślenia. Bordoni rozpatruje wcześniejsze socjologiczne diagnozy i prognozy stanu kryzysu, które nie sprawdziły się w czasie pandemii i wymagają rewizji. Na pierwszym miejscu wymienia przewidywania zmięczenia państwa narodowego, bowiem podczas epidemii uwidoczniają się procesy odwrotne: państwa zamykają granice swego terytorium, odwołując się do potrzeb ochrony zdrowia, ograniczają swobody obywatelskie i powracają do nacjonalistycznej ideologii legitymizującej rządy autorytarne. Potwierdza się jednak teza Baumana o separacji polityki i władzy: polityka wciąż uprawiana jest w lokalnej skali państwa narodowego, gdy władzę posiadają ponadnarodowe siły globalne. Drugą koncepcją, wymagającą ponownego opracowania i pogłębienia po doświadczeniach epidemii, jest proces indywidualizacji. Narzucona przez COVID-19 separacja, pozostawanie w domu i ograniczanie spotkań towarzyskich, wzmacnia więzi rodzinne i uświadamia potrzebę kontaktów. Zwalczenie choroby wymaga współdziałania, pomocy wzajemnej i solidarności. Nowe media internetowe, zwłaszcza społecznościowe sieci, kanały i platformy (Facebook, Instagram, YouTube, Twitter) umożliwiają utrzymywanie interakcji, wymianę doświadczeń, podzielenie emocji, stają się szczególnie istotnym sposobem komunikacji i integracji społecznej. Czas pandemii, według Bordonia, zapisze się w historii jako punkt zwrotny w upowszechnieniu nowych mediów.

Zawartość książki skłania do odrzucenia twierdzenia o nieefektywności socjologa, zawartego w tytule konkluzji, w takim stopniu, w jakim autor przypisuje to sobie samemu, przytaczając przykłady własnych nietrafnych prognoz. Na podstawie znajomości dotychczasowych prac Bordonia (2016, 2017 i inne) uważam, że jest on socjologiem nadzwyczaj efektywnym. Recenzowana książka znacząco wzbogaca zasób pojęć służących opisowi, rozumieniu i wyjaśnianiu przemian świata i życia ludzkiego. Szczególnie cenna jest, moim zdaniem, swoistość pisarstwa autora, polegająca na tym, że

wprowadzając ważniejsze pojęcia (np. demokracja, interregnum, kryzys, immunizacja, inwigilacja, emocje) ukazuje źródła lingwistyczne i zwięźłą historię przemian ich znaczeń w dziejach myśli społecznej – od starożytności do czasów najnowszych. Łączy się z tym pomysłowa egzemplifikacja wysuwanych tez, odwołująca się zarówno do badań socjologicznych, jak i literatury pięknej lub filmów. Z tych względów książka jest godna polecenia jako lektura do zajęć z socjologii, a także jako źródło inspiracji dla podjęcia pogłębionych badań wpływu pandemii na przemiany społeczeństwa.

Jednakże, jak zaznaczałam już wcześniej, niektóre tezy autora mogą budzić wątpliwości. Najbardziej kontrowersyjną wydaje mi się podstawowa diagnoza: końca płynnej nowoczesności i okresu interregnum w świecie społecznym po pandemii. Bordoni wnikliwie i trafnie opisuje nowe zjawiska pojawiające się i utrwalające w życiu ludzkim w wyniku COVIDU-19, łączy wielość i różnorodność tych zjawisk w spójny obraz. W tym obrazie społeczeństwa nowoczesne, w fazie stałej i płynnej oraz wychodzące z nich interregnum, umieszczone są na marginesach przeszłości stanowiącej tło dla zarysu cech postspołeczeństwa – ludzkości wyzbywającej się socjalności, dotychczasowych więzi i relacji społecznych. Zmiana perspektywy obrazu, wszakże łatwiejsza dzięki temu, że COVID-19 staje się jedną ze stałych, cyklicznie powtarzających się chorób, pozwala dostrzec wielkość skali powrotu ludzi do bezpośrednich interakcji i więzi społecznych, ciągłą aktualność nieustannych zmian charakteryzujących społeczeństwo nowoczesne i związanych z nimi kryzysów, napięć między jednostkami a społeczeństwem, wolnością a nadzorem, emocjami a rozumem, władzą a polityką. Skłania także do odrzucenia tezy, że rozwiązywanie tych napięć, występujących w różnych formach w dziejach ludzkości, staje się możliwe tylko w relacjach wirtualnych, poza realnym społeczeństwem.

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Bauman Zygmunt (2006), *Płynna nowoczesność*, tłum. Tomasz Kunz, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman Zygmunt (2011), *44 listy ze świata płynnej nowoczesności*, tłum. Tomasz Kunz, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman Zygmunt, Bordoni Carlo (2014), *State of Crisis*, Cambridge, UK – Malden, MA, USA: Polity Press.
- Bauman Zygmunt, Lyon David (2013), *Płynna inwigilacja. Rozmowy*, tłum. Tomasz Kunz, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bordoni Carlo (2016), *Interregnum: Beyond Liquid Modernity*, Bielefeld: Transcript.
- Bordoni Carlo (2017), *State of Fear in a Liquid World*, London: Routledge.
- Touraine Alain (1995), *Critique of Modernity*, London: Wiley Blackwell.
- Touraine Alain (2007), *A New Paradigm for Understanding Today's World*, Cambridge, UK: Polity.
- Touraine Alain (2013), *La fin des sociétés*, Paris: Seuil
- Touraine Alain (2018), *Défence de la modernité*, Paris: Seuil.
- Touraine Alain, Strzelecki Jan, Dubet Francois, Wieviorka Michel (1989/2010), *Solidarność. Analiza ruchu społecznego 1980–1981*, Warszawa: EUROPA / 2. wyd. Gdańsk: ECS.
- Zuboff Shoshana (2019), *The Age of Surveillance Capitalism*, New York: Public Affairs.